

GEWELD: OORZAKEN EN MECHANISMEN

Enkele notities over en naar aanleiding van de theorie van René Girard.

Annego Hogebrink, Alkmaar

September 2002

1. Waar gaat het over
  2. Waarom vind ik deze theorie van belang
  3. Sleutelbegrippen: mimesis, de ander als model en obstakel, het zondenboekmechanisme
  4. De bijbel als alternatief
  5. Geweld en gender
- Bijlage: Wie is René Girard, enkele bronnen

1. Waar gaat het over?

Waarom is er zoveel geweld, waar komt het geweld vandaan en hoe is het te voorkomen, te matigen of te stoppen? Hoe komt het dat geweld besmettelijk lijkt, en we alsmaar “spiralen” van geweld zien? In hoeverre is onze menselijke cultuur gevormd door geweld? Kunnen we wel zonder geweld? Dat zijn vragen die ook de Franse wetenschapper René Girard zich stelt en waar hij een samenhangende en indringende visie op heeft ontwikkeld. In dit stuk probeer ik iets van de hoofdlijnen van zijn theorie te schetsen en ik voeg daar mijn eigen gedachten en vragen aan toe vanuit de gender-analyse.

2. Waarom vind ik deze theorie van belang?

Ik kwam in aanraking met de visie van René Girard in de hoogtijdagen van de vrouwenemancipatie. Een belangrijk doel waarnaar wij vrouwen streefden was gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Maar toen ik iemand hoorde vertellen over de theorie van RG en in dat verband hoorde zeggen: “Gelijkheid is een bron van geweld” viel ik van mijn stoel: Dát kon toch niet waar zijn? Hoe zat dat dan? En gold dat voor vrouwen op dezelfde manier als voor mannen? Mijn nieuwsgierigheid was gewekt: Klopt het dat geweld vooral door mannen gepleegd wordt en dat vrouwen voornamelijk slachtoffer zijn? Zijn vrouwen “beter” dan mannen?

Ik ben mij verder gaan verdiepen in deze materie en schreef er o.a. een scriptie over (“Vrouwen en geweld”. Een onderzoek naar het aandeel van vrouwen bij conflicten en geweld met behulp van de theorieën van René Girard en de feministische theologie, 1987) Eén van mijn drijfveren is ook mijn angst voor conflicten vanwege de mogelijke gewelddadige gevolgen daarvan. Daarom wil ik weten: hoe werkt geweld? En (hoe) is het te voorkomen?

Girard probeert vanuit zijn visie (hij noemde het zelf ooit zijn “hypothese”) op niet-normatieve wijze patronen en mechanismen van geweld te beschrijven en te ontleden. Mij spreekt dat aan omdat het mij helpt om gedrag van mijzelf en anderen beter te begrijpen, zonder er meteen over te oordelen. Zijn analyse maakt mij minder angstig en machteloos. Maar zijn werk roept ook weerstanden op: sommigen vinden het te pretentief, te allesomvattend en verklarend. Voor mij werpt hij nieuw licht op een oeroud probleem: dat van het menselijk geweld.

Onder geweld versta ik zelf: gedrag dat schade toebrengt zonder dat het in het belang is van degene(n) aan wie de schade wordt berokkend.

Omdat de rol van vrouwen bij conflicten en geweld niet expliciet meegenomen wordt in de theorie van Girard, doe ik een poging om vanuit de gender-analyse daarover iets toe te voegen.

3. Sleutelbegrippen

a. Mimesis. Wij "apen na".

Een mensen-baby die geen menselijke voorbeelden krijgt zal gebrekkig blijven. Wij leren mens te zijn door het nabootsen van onze voorbeelden. Dat gaat ons hele leven zo door: Wij mensen imiteren elkaar. Girard gebruikt het oorspronkelijk Griekse woord mimesis, imitatie, herhaling, nabootsing. Ook de natuur herhaalt zich zelf: reproductie van de soort.

Maar wij mensen zijn toch een individu, en niet alleen een copie van onze voorbeelden? De Franse psychiater en Girard-kenner Jean-Michel Oughourlian legt uit dat elk mens het unieke product is van twee mimetische lijnen: die van onze biografie, onze afkomst, ons "nest", onze familie, onze sekse enzovoort, (hij noemt dat "psychogenese") en de lijn van onze sociale ruimte, onze werkelijkheid met de mensen om ons heen ("sociogenese"). Spreekwoorden en gezegdes bevestigen en versterken die beide processen. Voorbeelden uit de lijn van de psychogenese: "De appel valt niet ver van de boom". "Zo moeder zo dochter". Maar ook "Verneder je kind en het zal anderen vernederen".

Voorbeelden van sociogenese: "Wie goed doet goed ontmoet". "Wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht", "Met wie je omgaat word je besmet". "Als er één schaap over de dam is, volgen er meer".

Dat mimetische gegeven is van alle tijden: "De mens is het meest mimetische van alle dieren" zei Aristoteles al. Zo leren we van elkaar en zo worden we sociale en communicatieve wezens. Wij kunnen niet niet-nabootsen zegt G. Dat mechanisme is veelal onbewust. Daarbij geldt: hoe dichter bij elkaar hoe sterker. Hoe groter de massa, des te krachtiger de mimetische werking. We kennen en ervaren dat mechanisme zelf bij alle groepsgedrag.

"De ander doet (zegt, vindt, gelooft etc.) het ook.." is onze belangrijkste, zij het vaak niet bewuste, drijfveer voor ons eigen handelen, spreken, geloven. Zo ontstaat en ontwikkelt zich cultuur, traditie, mode, een trend, een hype, koopgedrag. Alle gedrag is eigenlijk groepsgedrag, want sociaal bepaald.

b. De ander als model en obstakel

Tegelijkertijd willen/moeten wij ons onderscheiden, om niet geheel samen te vallen met de ander. Ook dat hebben wij geleerd van anderen. Wij worden geacht een individu, een persoonlijkheid te zijn. "Wees jezelf" zeggen we. En wij worden daartoe uitgenodigd door de talloze voorbeelden op de omslag van de talloze bladen, mensen die allemaal "zichzelf" zijn. En ze roepen ons stralend toe: "wees jezelf, net als ik, en je zult gelukkig zijn" Zij worden ons aangewezen als onze modellen.

Helden, idolen, sterren, zij zijn onze voor-beelden, onze modellen, zij wijzen ons aan wat goed, nastrevenswaardig, begeerlijk en dus gelukkig makend zou zijn. Onze beeld-cultuur voedt dat en leeft er van. Beelden zijn voor-beelden. Onze voorbeelden zijn ons model, maar zij kunnen ook ons obstakel zijn. Onze begeerte, zegt Girard, is daarbij essentieel. Onze modellen wijzen ons aan wat begerenswaardig is. Zij begeren het zelf ook of hebben het begeerde al bereikt. Ook het begeren bootsen wij dus na van elkaar, en zo versterken wij dat mechanisme.

Om "erbij te horen" schaffen wij ons goederen en denkbeelden aan, in de illusie dat wij dat zelf begeren, zelf kiezen en dat wij ons daarmee onderscheiden van onze naasten.

De markt weet dit en gebruikt het volop. "Laat uw buurman maar denken dat-ie f 50.000 heeft gekost" luidde enige jaren geleden een auto-reclame. Competitie, wedijver, concurrentie en rivaliteit worden aangemoedigd, met afgunst en jaloezie als gevolg en motor.

De buurman laat het immers niet op zich zitten: hij heeft het gevoel zich te moeten onderscheiden en koopt een duurdere auto.

Of... schaft zich een ander symbool aan dat zijn minstens-zo-hoge of hogere status, vergeleken met die van zijn buurman, moet bewijzen. Dat is hij zich niet bewust: hij denkt dat hij die auto "vanuit zichzelf" begeert en nodig heeft.

De andere buurman wordt aangestoken om hetzelfde te doen, of er nog weer een schepje bovenop te doen. In hun streven om zich van elkaar te onderscheiden gaan ze steeds meer op elkaar lijken. De buurmannen worden elkaars model en obstakel: zij letten op elkaar, hun vrouwen en kinderen worden er bij betrokken, zij raken geobsedeerd door elkaar, zij staan elkaar in de weg, zij worden elkaars rivalen en als het escaleert, elkaars vijanden. Conflicten en geweld kunnen het gevolg zijn. Onze cultuur is steeds meer een wed-ijver en (wed)strijdcultuur geworden. Schaarste - op vele terreinen - is niet zozeer oorzaak maar vooral gevolg hiervan.

Deze mechanismen, mimesis, model/obstakel, liggen ten grondslag aan alle broedertwisten, ook tussen groepen en volkeren. Hoe dichter men op elkaars terrein komt en hoe meer er gedeeld moet worden, "gemeen"schappelijk is, des te meer gelijkheid en kans op rivaliteit. Ook hier zijn zegswijzen en spreekwoorden van toepassing: "de pot verwijt de ketel..." "Als de bakker vecht met de schoorsteenveger wordt de bakker zwart en de schoorsteenveger wit..." "Je lijkt op wie je bestrijdt..." "Wie kaatst moet de bal verwachten"... "Met gelijke munt betalen..." Genoegdoening, vergelding, (weer)wraak zetten en houden de spiraal van geweld in werking en voeden de escalatie.

Girards verrassende ontdekking is dat niet zozeer de verschillen maar vooral de gelijkheid de kans op geweld groter maakt. Als je niets met iemand (gemeen!) hebt, kun je er ook geen conflict mee krijgen.

c. Het zondebokmechanisme

Hoe komt het dan dat we elkaar al niet lang hebben uitgemoord? Dat is dankzij het derde mechanisme: het zondebokmechanisme kanaliseert en verhuult het geweld dat uit deze mimetische patronen voortkomt. Uit de geschiedenis weten we dat in tijden van rampen en crisis (de pest, hongersnood) de schuld voor de ontstane onzekerheid, bedreiging en chaos gezocht en - blijkbaar - gevonden werd bij personen of groepen die "anders" waren: zigeuners, joden, heksen, homo's, vreemdelingen, vrouwen. Het uitstoten en soms vermoorden, het "slachtofferen" van deze "andere" gaf saamhorigheid en vrede, zij het tijdelijk, naar later altijd weer bleek. De zondebok had twee functies: het "kwaad" werd uitgebannen en hij bracht de onderlinge vrede weer. Daarom werd de geslachte zondebok heilig verklaard, of tot martelaar, en soms goddelijk gemaakt. Volgens Girard is elke vorm van slachtofferschap in feite een gevolg van geweld; juist ook het religieuze offer. Het godsdienstige, sacrificiele offer vormt in zijn hypothese de grondslag van onze cultuur. De oorsprong van de meeste religies is in Girards visie dan ook gewelddadig. Dat blijkt uit de vele culturele en religieuze mythen en zo leest en verstaat hij ook de antieke goden-verhalen.

Kenmerken van een potentiële zondebok zijn onder andere: een beetje "anders" zijn (kleur, klasse, sekse, seksuele geaardheid, leeftijd, elk detail kan dit mechanisme in werking zetten), geen mogelijkheden hebben om wraak te nemen, geen verzet plegen. Pesten in de klas is een schrijnend voorbeeld: de rivaliteit tussen klasgenoten kan schijnbaar in saamhorigheid veranderen door een ander te pakken te nemen. Het gepeste kind is de dupe, krijgt soms de schuld, is slachtoffer van het zondebokmechanisme. Maar het geweld zit binnen het groepssysteem zelf.

Overigens is niet elk slachtoffer ook zondebok en omgekeerd: zondebok is een functie waarvan je slachtoffer kunt zijn. Iemand die zich niet schuldig laat maken, maar zich verzet, laat zich niet als zondebok gebruiken en ontmaskert het geweld dat er aan ten grondslag ligt.

In de vaak gebruikte uitdrukking “onschuldige slachtoffers” is, vermoed ik, deze notie terug te vinden. De toevoeging “onschuldig” is net zo irrelevant als “schuldig”. Het gaat om de positie van slachtoffer-zijn op dat moment.

4. De bijbel als alternatief.

In tegenstelling tot de meeste culturele mythen, zijn de verhalen in de bijbel geschreven en doorverteld vanuit de visie en positie van het slachtoffer, de verliezer, en niet vanuit die van de dader/winnaar. Opvallend anders dan in vergelijkbare culturele mythen volgt er - als het goed

is - geen vergelding of wraak. In de broedermoord van Kain op Abel is het gevolg geen weerwraak maar een Kainsteken als reactie. “Mij komt de wrake toe” zegt God.

Het zondebokmechanisme wordt ontmaskerd in het oude/eerste testament, vooral in het boek Job, en in het tweede testament uitdrukkelijk in het gebeuren rond de moord op Jezus. Job bekent geen schuld, Jezus zwijgt, en daarom zijn zij beiden een “niet geslaagde zondebok” volgens Girard. Een zondebok die geen schuld bekent, maar zwijgt, voldoet niet aan de mythologische en groepsverwachtingen, maar verwijst terug naar de groep die hem of haar uitstoot en dus naar het geweld dat daar zijn oorsprong vindt.

Als het gaat om mechanismen als nabootsing en vergelijken (je kunt immers niet niet – nabootsen), dan is het enige dat wij mogen nabootsen het gedrag van Jezus en waar hij voor stond. “Heb God lief en je naaste als jezelf” “Doe gij evenzo”. “Heb je vijanden lief”. “De andere wang toekeren”: het zijn oproepen om het mimetische geweld te doorbreken met ander, nieuw gedrag, in navolging van wat in de verhalen en geschriften verteld wordt. Dié modellen nabootsen is bevrijdend en leven gevend. En echte vrijheid werkt ook mimetisch: aanstekelijk!

De naaste is een cruciaal begrip. Girard noemt van de Tien Geboden/Woorden het laatste gebod het meest fundamentele: gij zult niet begeren wat van uw naaste is, noch zijn os, ezel, vrouw...etc. Het gaat niet om het begeren op zich zelf, want dat is menselijk, we vergelijken en begeren, maar begeer niet dat wat van je naaste is. Van je buurman. Want dat kan rivaliteit, en dus geweld opleveren.

5. Geweld en gender

De theorie van Girard lijkt voor mannen en vrouwen op dezelfde manier te gelden. Maar bij nadere beschouwing (zie bijvoorbeeld zijn opmerkingen over het 10de Gebod) is het mannelijk denken dominant. Tegelijkertijd kennen ook vrouwen mimesis, afgunst, nabootsing, rivaliteit. Mechanismen als een zondebok vinden, uitstoting zijn hen niet onbekend. Ook vrouwen weten dat niets zo samenbindend is roddelen over een gemeenschappelijke ander, soms zelf een vijand, zoals “die mannen”!

Ik heb wel vragen bij de theorie want ik zie ook grote verschillen. Inzichten vanuit de gender-analyse kunnen helpen om recht te doen aan de verschillen tussen vrouwen en mannen, en hun beider aandeel in patronen en mechanismen bij conflicten en geweld.

De sekse-socialisatie is bij vrouwen, anders dan die van mannen, meer gericht op herkenning en verbinding dan op onderscheiding. Dit brengt bepaalde valkuilen met zich mee, maar ook kansen. Ik noem enkele valkuilen:

. Een valkuil kan zijn voor geweld: als vrouwen zich vooral richten op herkenning en gelijkheid: “ik ben als jij, jij bent net als ik”. Dan is het gevaar van rivaliteit en elkaar er onder houden, groot. Vrouwen beletten elkaar dan te leren van de verschillen, en te groeien aan elkaar. (“Je beste vriendin: je grootste vijand” heette een artikel in Opzij enige jaren geleden).

. Een tweede valkuil is het slachtofferschap. Veel vrouwen hebben ervaren en dus “geleerd”, (en leren nog steeds, zie de voorbeelden van de mannelijke monocultuur in de nieuwsmedia)

dat zij minder belangrijk zijn dan mannen. Dat, veel erger nog, hun onderdrukking en lijden er nu eenmaal bijhoort. Daarom nemen zij ook eerder de schuld van ellende op zich en kunnen zo de functie van zondebok vervullen.

Zij zijn daardoor dikwijls slachtoffer van de rivaliteit tussen mannen, en van het zondebokmechanisme, maar daarmee houden zij - ongewild - tegelijkertijd het geweld dat daaraan ten grondslag ligt, in stand. (Overigens kan ook in slachtofferschap geconcurrereerd en gerivaliseerd worden!)

. Een derde valkuil is de gelijkheidsideologie. Als vrouwen in hun emancipatoire streven met gelijkheid als doel blijven steken in het mannelijke model als maat aller dingen, en zo op mannen (willen) lijken, zullen zij ook meer rivaliteit en dus potentieel geweld oproepen. In de feministische bewustwording leren vrouwen dat zij zélf model zijn, voor andere vrouwen en langzamerhand ook voor (sommige) mannen. Er valt van vrouwen veel te leren. Zij nemen de verantwoordelijkheid op zich om de eenzijdig scheefgegroeide cultuur van haar al te masculiene trekken te ontdoen en vrouwen en mannen met alle gender-verschillen van dien tot bewuste mensen uit te laten groeien.

In de bijbelse traditie en verhalen is de positie van vrouwen dikwijls niet anders dan in de omringende culturen van die tijd. Toch zijn hier ook voorbeelden van nieuw en niet gewelddadig gedrag te vinden: in het verhaal van de zogenaamde overspelige vrouw (Joh. 8, 1-11) dreigt de vrouw slachtoffer ("schuldig" aan overspel, potentieel zondebok) te worden van de rivaliteit tussen de clerus en Jezus. Het gaat niet om haar, het gaat om de strijd met en het in de val lokken van Jezus. Jezus trapt daar niet in, maar kijkt naar beneden, hij kijkt zijn rivalen niet aan! En zwijgt aanvankelijk. Girard: niet het gooien van de eerste steen wordt mimetisch nagevolgd, maar het afdruipe van de oudste. Jezus' woorden: "Wie van u zonder zonde is, werpe de eerste steen" zet een alternatief patroon van nabootsing in werking.

Vele vragen en dilemma's blijven. Hoe zien bijvoorbeeld "zusterswisten" er uit? Zijn die onderhevig aan dezelfde patronen en mechanismen als bij "broeders"? En als het waar is dat ook deze theorie, zoals zovele andere op vrijwel alle terreinen, door het mannelijke denken gedomineerd is, en dus eenzijdig, welke consequenties heeft dat dan voor de algemene geldigheid ervan? In hoeverre is de feministische machtsanalyse bruikbaar voor het nader onderzoeken van het model/obstakel-mechanisme?

In elk geval is het belangrijk dat het denken over diversiteit ("De winst van het verschil") voortgezet en ingezet wordt om bovenstaande visie aan te vullen en waar nodig te corrigeren.

Bijlage

Wie is René Girard? Enkele bronnen.

René Girard is een van oorsprong Franse wetenschapper (geboren in Lyon 1923 op eerste kerstdag), hoogleraar middeleeuwse geschiedenis, later franse taal en letterkunde in de VS. Hij publiceerde talloze boeken en artikelen, maar zijn eerste en meest fundamentele werk over geweld verschijnt in 1961 "Mensonge romantique et verité romanesque. Daarna "La violence et le sacré" (1972), "Des choses cachées depuis la fondation du monde"(1987), "Le bouc émissaire (1982), en "La route antique des hommes pervers" (1984) Veel van zijn werk is in verschillende talen vertaald. In Nederland is Girards gedachtegoed geïntroduceerd door André Lascaris, ten tijde van zijn bemiddelingswerk in Noord Ierland. (Hij schreef o.a. "De tweede mijl", "Advocaat van de zondebok", "Het soevereine slachtoffer").Er is een actieve Girard studiegroep in het Bezinningscentrum van de VU in Amsterdam. Een Nederlandse inleiding in G.'s werk is "De ander als model en obstakel" van Roel Kaptein en Pieter Tijmes (1986). Vertalingen in het Nederlands zijn onder andere: "De zondebok" (1986), "De

romantische leugen en de romaneske waarheid” (1986), “Wat vanaf het begin der tijden verborgen was” (1990), “Ik zie Satan vallen als een bliksem” (1999).